

XORAZM VOHASI AHOLISINING ETNOEKOLOGIK MADANIYATI VA TABIATNI ASRASH QADRIYATLARI

Tajiyeva Umida Rajabboyevna,
UrDU akademik litseyi katta o'qituvchisi, (PhD).
E-mail: umidatojyeva17@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20199550>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm vohasi aholisining etnoekologik madaniyati, tabiat bilan bog'liq an'anaviy qarashlari hamda tabiatni asrash qadriyatlari tarixiy-etnologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ekologik madaniyatning aholi turmush tarzi, xo'jalik faoliyati va ma'naviy qadriyatlari bilan uzviy bog'liqligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: ekologiya, Xorazm vohasi, tabiatni muhofaza qilish, qadriyat, suv madaniyati, nomoddiy madaniy meros, ekologik tafakkur.

Аннотация. В данной статье на основе историко-этнологического подхода анализируются этноэкологическая культура населения Хорезмского оазиса, традиционные представления, связанные с природой, а также ценности охраны окружающей среды. В исследовании раскрывается тесная взаимосвязь экологической культуры с образом жизни населения, хозяйственной деятельностью и духовными ценностями.

Ключевые слова: экология, Хорезмский оазис, охрана природы, ценности, водная культура, нематериальное культурное наследие, экологическое мышление.

Abstract. This article analyzes the ethno-ecological culture of the population of the Khorezm oasis, traditional views related to nature, and environmental protection values based on a historical and ethnological approach. The study highlights the close relationship between ecological culture, the lifestyle of the population, economic activities, and spiritual values.

Keywords: ecology, Khorezm oasis, environmental protection, values, water culture, intangible cultural heritage, ecological thinking.

Kirish va dolzarbligi. XXI asrda insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri ekologik xavfsizlik va tabiiy muhit barqarorligini saqlash masalasi hisoblanadi. Iqlim o'zgarishi, suv resurslari tanqisligi, tuproq degradatsiyasi, biologik xilma-xillikning qisqarishi hamda atrof-muhit ifloslanishi global miqyosdagi ekologik tahdidlarni kuchaytirmoqda. Ayniqsa, qurg'oqchil hududlarda joylashgan Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun ushbu muammolar iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab masalalardan biridir.

Bugungi kunda O'zbekistonda ekologik madaniyatni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi PQ-184-son qarori bilan 2030-yilgacha bo'lgan davrda aholining ekologik madaniyatini oshirish konsepsiyasi tasdiqlandi [1]. Konsepsiyaning asosiy maqsadi etib, o'sib kelayotgan yosh avlodda ekologik bilim, ong va madaniyatni shakllantirish hamda rivojlantirish, ushbu yo'nalishda ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, aholining barcha

qatlamlarida ekologik madaniyatni, shu jumladan “yashil” iste’mol madaniyatini yanada yuksaltirishdan iboratligi belgilangan. Shu sababli tarixiy ekologik tajribani o’rganish, xalqning tabiatni asrash bilan bog’liq qadriyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish va ularni zamonaviy ekologik ta’lim bilan uyg’unlashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Xorazm vohasi qadimdan irrigatsion sivilizatsiya markazlaridan biri sifatida inson va tabiat o’rtasidagi murakkab munosabatlarning tarixiy makoni bo’lib kelgan. Amudaryo deltasi sharoitida yashagan mahalliy aholi suv, tuproq, o’simlik va hayvonot dunyosi bilan bog’liq boy amaliy tajriba va ekologik qarashlar tizimini shakllantirgan. Sug’orma dehqonchilik, sho’rlanishga qarshi melioratsiya, daraxtlarni muhofaza qilish, suvni tejash, almashlab ekish, ovchilik me’yorlari va muqaddas tabiat hududlari bilan bog’liq an’analar vohada o’ziga xos etno-ekologik madaniyat elementlarining shakllanishiga olib kelgan.

Mazkur maqolaning maqsadi Xorazm vohasi aholisining etno-ekologik madaniyati va tabiatni asrash qadriyatlarini tarixiy-etnografik jihatdan tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida vohada shakllangan ekologik qarashlar, an’anaviy agroekologik bilimlar, diniy-ekologik tasavvurlar, tabiatni muhofaza qilish bilan bog’liq urf-odat va qadriyatlarning tarixiy shakllanish omillari hamda ularning zamonaviy ekologik madaniyat rivojidagi ahamiyati yoritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy tahlil va tarixiy-retrospektiv yondashuvlardan foydalanildi. Shuningdek, etnologik kuzatuv, ekologik tarix, madaniy antropologiya va fanlararo integrativ metodlar qo’llanildi.

Ekologik tarixga oid tadqiqotlarda geografik determinizm usuli muhim metodologik ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvga ko’ra, tabiiy muhit va landshaft inson jamiyatining xo’jalik shakllari, madaniyati va tarixiy taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko’rsatadi. Xususan, Quyi Amudaryo hududida irrigatsion dehqonchilik tizimi, aholi joylashuvi va etnomadaniy jarayonlarning shakllanishida Amudaryo deltasi hal qiluvchi omil bo’lgan [3].

Mazkur tadqiqotning nazariy-metodologik asosini ekologik tarix, etnoekologiya, madaniy antropologiya, tarixiy ekologiya va an’anaviy ekologik bilimlar konsepsiyalari tashkil etadi. Ushbu yondashuvlar inson va tabiat o’rtasidagi munosabatlarni faqat iqtisodiy yoki tabiiy-geografik jarayon sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-madaniy tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi. Ayniqsa, qurg’oqchil va irrigatsion hududlarda shakllangan tarixiy tajribani o’rganishda etnoekologik yondashuv muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, ekologik madaniyat insoniyatning tabiat bilan uzoq tarixiy munosabatlari jarayonida shakllangan ijtimoiy-madaniy tizim hisoblanadi.

F.Turenko ekologik madaniyatni insonning biosfera bilan uyg'un yashash tajribasi va ma'naviy qadriyatlari yig'indisi sifatida baholab, uning mifologiya, diniy qarashlar va urf-odatlar orqali avloddan-avlodga o'tganligini ta'kidlaydi [5]. N.Sotnikova esa etnoekologik madaniyatni etnoslarning hayotiy ta'minotini moslashtiruvchi adaptiv tizim sifatida talqin qilib, xalqning ekologik bilimlari va an'anaviy tajribasini tabiiy muhit bilan uyg'un yashash mexanizmi sifatida baholaydi [4].

Tahlillar va natijalar. Insoniyat tarixining dastlabki bosqichlaridan boshlab tabiat inson hayotining ajralmas qismi sifatida qabul qilingan. Qadimgi jamiyatlarda inson o'zining yashashi, oziq-ovqat topishi va xavfsizligini to'liq tabiiy muhit bilan bog'laganligi sababli tabiat hodisalari, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda tabiiy unsurlar muqaddaslashtirilgan. Shu tariqa inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar asosida ilk diniy tasavvurlar hamda tabiat kultlari shakllangan. Mazkur qarashlar keyinchalik an'anaviy ekologik madaniyatning muhim tarkibiy qismiga aylangan.

Tadqiqotlarda qayd etilishicha, qadimgi xalqlarning tabiatga bo'lgan munosabati ko'pincha diniy-e'tiqodiy shaklda namoyon bo'lgan. Totemizm, animizm, shomonlik va zardushtiylik kabi ilk diniy tasavvurlarda tabiat unsurlari ilohiy kuch sifatida talqin qilingan. Bu holat insonning tabiatga hukmron emas, balki uning tarkibiy qismi sifatida qaralganligini ko'rsatadi [7].

Totemistik qarashlarga ko'ra, ayrim hayvonlar yoki o'simliklar muayyan urug'ning ajdodi, himoyachisi yoki muqaddas belgisi hisoblangan. Shu sababli ular alohida e'zozlangan va ularga zarar yetkazish man etilgan. Animistik qarashlarda esa tabiatdagi barcha mavjudotlar - daraxtlar, suvlar, tog'lar, shamol va osmon jismlari ruhga ega deb tasavvur qilingan. Natijada tabiatga zarar yetkazish nafaqat xo'jalik xatosi, balki ma'naviy va diniy qoidalarni buzish sifatida ham baholangan.

Markaziy Osiyo xalqlarining ekologik qarashlari shakllanishida zardushtiylik alohida o'rin tutadi. Ushbu diniy ta'limotda yer, suv, havo va olov muqaddas unsur sifatida talqin qilingan. "Avesto"da tabiatni pok saqlash, suvni ifloslantirmaslik, yerga zarar yetkazmaslik va olovni e'zozlash bilan bog'liq ko'plab me'yorlar mavjud. Ayniqsa, suv va yerning pokligini saqlash diniy-axloqiy majburiyat sifatida qaralgan. Bu holat zardushtiylikni qadimgi ekologik konsepsiyalardan biri sifatida baholash imkonini beradi. Tabiat kultlari mavsumiy marosim va bayramlarda ham yaqqol namoyon bo'lgan. Navro'z tabiat uyg'onishi va yangi hayot boshlanishining ramzi sifatida qaralgan bo'lsa, Mehrjon hosil yig'imi va yer unumdorligi bilan bog'liq marosim sifatida shakllangan. Suv, olov va hosildorlik bilan bog'liq marosimlar insonning tabiiy muhit bilan uyg'un yashashga intilganligini ko'rsatadi.

Keyinchalik islom dini tarqalishi bilan ekologik qarashlar yangi diniy mazmun bilan boyigan. Qur'on va hadislarda suvni isrof qilmaslik, daraxt ekish, yerga zarar

yetkazmaslik va hayvonlarga rahm-shafqat ko'rsatish insonning axloqiy burchi sifatida talqin qilingan. Natijada qadimgi tabiat kultlari bilan bog'liq ayrim ekologik qadriyatlar islomiy me'yorlar bilan uyg'unlashgan holda davom etgan [2].

Umuman olganda, ilk diniy tasavvurlar va tabiat kultlari Xorazm vohasi hamda umuman Markaziy Osiyo xalqlarining etno-ekologik madaniyati shakllanishida muhim o'rin tutgan. Ushbu qarashlar inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlik g'oyasini mustahkamlab, ekologik mas'uliyat, tabiatni asrash va resurslardan oqilona foydalanish bilan bog'liq qadriyatlarning tarixiy ildizlarini yuzaga keltirgan.

Xorazm vohasi qadimdan Markaziy Osiyoning yirik irrigatsion madaniyat markazlaridan biri hisoblangan. Amudaryo deltasi hududida shakllangan xo'jalik tizimi insonning tabiiy muhitga moslashuvi, suv resurslarini boshqarish va tuproq unumdorligini saqlash bo'yicha noyob tarixiy tajribani yuzaga keltirgan. Qurg'oqchil iqlim, sho'rlanish xavfi va suv taqsimotining murakkabligi mahalliy aholining uzoq asrlar davomida ekologik muvozanatga asoslangan agroekologik bilimlar tizimini shakllantirishiga sabab bo'lgan.

Xorazm vohasi aholisi tomonidan ishlab chiqilgan an'anaviy ekologik bilimlar avvalo suv bilan bog'liq bo'lgan. Sug'orma dehqonchilik voha iqtisodiy hayotining asosi bo'lib, suvdan oqilona foydalanish masalasi jamiyatning ekologik va ijtimoiy barqarorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblangan. Shu sababli mahalliy dehqonlar sug'orish tizimlarini tashkil qilish, suvni taqsimlash, sho'rlanishga qarshi kurashish va tuproq unumdorligini saqlash bo'yicha boy tajriba to'plaganlar [6].

Loyqa — dehqonchilikning eng muhim ekologik resurslaridan biri sifatida qadrlangan. Amudaryo suvi yuqori darajada mineral va organik zarrachalarga boy bo'lgani sababli sug'orish jarayonida dalalarga cho'kkan loyqa tabiiy o'g'it vazifasini bajargan. Mahalliy dehqonlar loyqaning tuproq unumdorligini oshirish bilan birga sho'rning zararli ta'sirini kamaytirishini ham yaxshi bilganlar. Shu sababli oqib keluvchi loyqa suv "tirik suv" sifatida qadrlangan va tindirilgan suvga nisbatan foydaliroq deb hisoblangan.

Yillar davomida muntazam sug'orish natijasida voha dalalarida maxsus madaniy-irrigatsion qatlam shakllangan. Ushbu qatlam Amudaryo yotqiziqlari, go'ng, qum va inson mehnati ta'sirida yuzaga kelgan murakkab agroekologik muhit edi. Bu jarayon mahalliy aholining tuproqni oddiy ishlab chiqarish vositasi emas, balki doimiy parvarish va muvozanat talab qiluvchi ekologik tizim sifatida anglaganligini ko'rsatadi. Xorazm vohasining asosiy ekologik muammolaridan biri tuproq sho'rlanishi bo'lgan. Shu sababli mahalliy dehqonlar sho'r yuvish deb ataluvchi murakkab meliorativ tizimni shakllantirganlar. Qish va erta bahor oylarida dalalar bir necha marta suv bilan bostirilib, tuproqning yuqori qatlamida to'plangan tuzlar yuvib

chiqarilgan. Buning uchun yerlar avval tekislangan, maydonlar kichik bo'laklarga ajratilgan va suvning teng taqsimlanishi ta'minlangan.

Vohada biologik melioratsiya usullari ham keng qo'llanilgan. Ayniqsa, gujum, tol va boshqa ildizi kuchli daraxtlar kanallar va zovurlar bo'yiga ekilgan. Gujum daraxti yer osti sizot suvlarini chuqur qatlamlarga tortib, sho'ring yer yuzasiga chiqishini kamaytirgan. Bundan tashqari, daraxtlar shamol eroziyasining oldini olish, qum ko'chishini cheklash va mikroiklim yaratishda ham muhim rol o'ynagan. Daraxtlarning ekologik ahamiyati shu qadar yuqori bo'lganki, uni ruxsatsiz kesish shariat fatvolari bilan man etilgan [6].

Sug'orma dehqonchilik bilan bog'liq barcha jarayonlar jamoaviy mehnat asosida amalga oshirilgan. Magistral kanallarni tozalash, ariq va zovurlarni qazish, sho'r yuvish va suv taqsimoti kabi ishlar umumiy majburiyat sifatida bajarilgan. Bu esa Xorazm vohasida ekologik barqarorlikni ta'minlash faqat individual manfaat emas, balki jamoaviy ijtimoiy mas'uliyat sifatida qaralganligini ko'rsatadi.

Xulosa. Xorazm vohasi aholisining etno-ekologik madaniyati uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan murakkab ijtimoiy-madaniy tizim hisoblanadi. Vohadagi tabiiy-geografik sharoit, suv resurslari bilan bog'liq hayot tarzi va irrigatsion xo'jalik xalqning tabiat bilan uyg'un yashash tajribasini shakllantirgan.

Tadqiqot natijalari Xorazm vohasida ekologik qadriyatlar xalqning kundalik turmushi, urf-odatlar, marosimlari va xo'jalik faoliyatida mujassamlashganligini ko'rsatadi. Suvni muqaddas ne'mat sifatida qadrlash, yer va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, muhofazalangan hududlarni saqlash kabi an'analar ekologik tafakkurning muhim elementlari bo'lgan. Shu bois, zamonaviy ekologik muammolarni hal qilishda xalqning tarixiy ekologik tajribasi va etno-ekologik qadriyatlaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Xususan, ekologik ta'lim va tarbiya tizimida milliy an'analar hamda nomoddiy madaniy meros elementlarini keng qo'llash ekologik madaniyatni rivojlantirishning muhim omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 15.05.2025 yildagi PQ-184-son. <https://lex.uz/docs/-7528761>
2. Адилов З.Ю. Диний манбаларда экологик муаммоларнинг ечими. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси автореферати. Бухоро, 2021.
3. Davletov S.R., Tajieva U.R. Nature Management in Historical Context of Khorezm // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2020. – Vol. 2. – Issue 07. – P. 353–360.
4. Сотникова Н.Н. Этноэкологическая культура как адаптивное средство жизнеобеспечения этносов // Современные проблемы науки и образования. 2012. № 4. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=6797>.
5. Туренко Ф.П. Экологическая культура человека в ноосфере // Вестник экологического образования. – 2004. – № 2. – С. 81–87.

6. Tajiyeva U.R. Xiva xonligida tabiatdan foydalanish masalalari tarixiy jarayonlar kontekstida (XVIII – XX asr boshi). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Urganch, 2024.
7. Isxakov B.B. Farg'ona vodiysi o'zbeklarining an'anaviy ekologik madaniyati (tarixiy-etnologik tadqiqot). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Farg'ona, 2023.

